

Гаврилко П.П., Тімко М.І.

ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ТУРИСТИЧНИХ ОБ'ЄКТІВ – ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ЕКСКУРСІЙНОЇ РОБОТИ

У статті наголошується на необхідності прискореного розвитку туристичної галузі регіону Верхнього Потисся Закарпатської області, який має значний туристично-рекреаційний потенціал та зручне географічне розташування. Робиться невеличкий екскурс у передісторію розвитку галузі, підкреслюється, що деякі туристичні об'єкти отримали визнання ЮНЕСКО. Наукове дослідження регіону Верхнього Потисся потрібно продовжити і надалі у міжнародній співпраці, а результати мали б ґрунтовно підтвердити «європейськість» його розвитку у руслі тренду світової історії. Необхідно нагально очистити туристичні атракції від нашарувань історичних міфів та ідеологій, які мають місце, на жаль, не тільки в численних краєзнавчих публікаціях з претензією на історичність, але і у деяких новітніх навчальних посібниках для студентів вузів.

Ключові слова: деміфологізація, кластер, Верхнє Потисся, замки, сакральні будови, туристичні атракції, туристично-рекреаційний потенціал.

Постановка проблеми. Розбудова туристичної галузі в області потребує не тільки відповідної інфраструктури та фахово підготовленого персоналу, але і адекватного інформаційного забезпечення туристичних маршрутів, цікавого, історично конкретного, а головне – правдивого висвітлення історії виникнення, функціонування та значення туристичної атракції, будь то замок, фортеця, сакральна будова, історична подія, тощо.

Мова йде, в першу чергу, про регіон Верхнього Потисся, що тільки в останні роки входить до переліку

туристичних атракцій, маловідомих широкому загалу. До речі, іноземний туризм взагалі не був присутній у регіоні. За радянський період він входив до так званої «закритої зони» для іноземців.

Вивчення і дослідження туристичних атракцій району були заідеологізовані, роль його в загальноєвропейському історичному процесі майже не вивчалася, участь фахівців Західної Європи у формуванні його архітектурного та культурно-історичного іміджу нівелювалася і замовчувалася. Мала місце фальсифікація подій, опускалися стереотипи і некритичне ставлення до матеріалів краєзнавчої літератури.

Настав час деміфологізації при висвітленні історії виникнення туристичних об'єктів Верхнього Потисся, написання матеріалів до кожного з них, неупередженості і об'єктивності при дослідженні фактів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія Закарпаття в цілому і його регіонів зокрема була неодноразово об'єктом дослідження та аналізу протягом багатьох віків. А позаяк історичне Закарпаття як пограниччя входило у різні державні об'єднання, як то Угорщина, Румунія, Чехословаччина, Австро-Угорщина, Карпатська Україна, СРСР, Україна, розгляд її історії був заангажований і заідеологізований. «Gesta Hungarorum», літопис Анонімуса про діяння угорців у часи віднайдення ними Батьківщини, «Королівське Євангеліє» Станіслава Граматика, переклад Бенедикта Ком'яті «Послання св. Павла» угорською мовою, роботи М.Лучкая, В.Базиловича, А.В. Пекаря, М.В. Сирохмана, О.В. Дзембаса, Е.А. Балагурі, С.І. Пеняка, Т.Легоцького, Е. Фийнеша, Дм. Попа, І. Попа, В.Г.Котигорошка, І.А. Прохненка, Г.В. Павленка, трьохтомна «Історія Закарпаття» під редакцією І. Гранчака, «Історія Закарпаття» в трьох томах С. Папа, «История городов и сёл Украинской ССР / Закарпатская область» під редакцією М.М. Семенюка, численні розвідки, статті іноземних авторів дають загальну картину історичного розвитку Закарпаття, починаючи з палеоліту. Однак ці дослідження не завжди вільні від ідеологем, перекозень фактів, залежно від рівня знань дослідників. На це вказують роботи таких визначних науковців, як І. Мазурок, П.Р. Магочі, Й. Кобаль, ряд публікацій в Інтернеті, О. Філіппов та інші. Ми

© Гаврилко Петро Петрович, к.е.н., професор, директор Ужгородського торговельно-економічного інституту КНТЕУ

Тімко Мирон Іванович, ст. викладач кафедри природничо-гуманітарних та інформаційних дисциплін Ужгородського торговельно-економічного інституту КНТЕУ

повністю поділяємо їх думку, що справжня, без фальсифікацій, міфів, стереотипів історія Закарпаття, а відповідно і його туристичних атракцій, зокрема Верхнього Потисся – ще не написана і чекає на своїх дослідників. Про актуальність цих висловлювань свідчить хоча б факт виходу у 2017 р. з друку «Навчального посібника для студентів вузу», М.Й. Рутинського «Замковий туризм в Україні», який містить, принаймні у розділі «Замки Закарпаття» низку неточностей, а то й неперевіраних фактів.

Формулювання цілей статті. Автори статті на основі деяких туристичних атракцій Верхнього Потисся, зокрема замку Нялаб, намагалися показати міфологізацію його історії, підкреслити, що замок не був лише «локальним гніздом» угорського феодала, але і частиною, причому досить помітною, історії Європи доби пізнього Середньовіччя і заслуговує на входження до числа найбільших туристичних атракцій регіону.

Опис основного матеріалу дослідження. Закарпаття – край оздоровлення, рекреації та туризму, зважаючи на його зручне географічне розташування та значний туристично-рекреаційний потенціал [1,4,5,17,19].

Побудовані стихійно на базі мінеральних вод лікувальні заклади в оновленому вигляді функціонують і до нашого часу.

Цілеспрямовано будівництво туристських комплексів, будинків відпочинку, санаторіїв розпочалося після 1945 року на базі понад 800 проявів мінеральних вод у Карпатському регіоні, з яких 51% припадає на нашу область [2].

Про паростки проявів туристичної діяльності, перші екологічні маршрути читаємо у повідомленнях преси XIX початку XX століття. Так, читаємо про маршрут, проложений до місця падіння у 1866 році метеориту біля с. Княгиня теперішнього Великоберезнянського району. Місце падіння відвідав знаменитий письменник-фантаст Жюль Верн. Величезний уламок цього метеориту (вага 280 кг) зберігається у Віденському музеї природи та історії. Ще 115 фрагментів цього метеориту зберігається в музеях різних міст світу. Навіть знаменитий Ч. Дарвін вивчав уламки метеориту із Княгині, про що повідомляв відомий усьому світі англійський журнал «Sciens» за 1881 рік. З преси дізнаємося про туристичний маршрут до природного феномену Карпат – 60-ти метрової смереки в урочищі Збун біля Жденієва на Іршавщині, або про полювання молодого цесаря Австрійської імперії Франца-Йосипа 17-18 серпня 1852 року у лісах Воловеччини з описом добутих ним трофеїв. Багато туристів відвідували відлиту з металу табличку з

написом: «Його високість граф Е. Шенборн Бухгейм 23 вересня 1902 р. на цьому місці вполював свого тисячного оленя – з десятьма відростками на рогах». На жаль, ні ця, ні інша плита – знак біля с. Нижня Візниця: «На цьому місці 20 листопада 1879 р. його цісарська і королівська величність престолонаслідник Рудольф застрелив двох ведмедів» не збереглися до нашого часу, але це вказує, який величезний мисливський туризм втратила наша область і який, за необхідністю, нам необхідно відродити [21].

Останнім часом туристична галузь зазнала позитивних змін як у своїй структурі, так і формах прояву. З'явився еко-етно-гастрономічний туризм, пробиваються паростки сільського туризму, розбудовуються нові гірськолижні центри, освоюються багатющі родовища термальних вод у Берегові, Косині, Хустському, Ужгородському районах. **Фахівці вважають, що подальша розбудова туристично-рекреаційної галузі повинна проходити у вигляді кластеру на наукових засадах із залученням іноземних інвестицій** [16].

Основою може служити концепція збереження і використання історичних замків і замкових комплексів Закарпаття як складова частина проекту «Створення передумов для розвитку туристичної інфраструктури прикордонних територій на базі замкових комплексів», який розроблений авторським колективом, упорядником якого є О.В. Лукша [23]. Позитивний досвід на Закарпатті у цьому напрямі уже є. Завершений проект «Середньовічні церкви від Тиси до Карпат» [4]. Розроблений туристичний маршрут, який охоплює відреставровані, досліджені на високому науковому рівні 33 культові споруди – 20 угорських та 13 румунських храмів. (подробіці на сайті: www.temple-tour.eu.)

Продовження роботи у рамках подібного проекту над замками Верхнього Потисся приверне увагу численних зарубіжних туристів до ще маловідомих широкому загалу **цих історично значимих туристичних атракцій європейського масштабу** [6,9,10].

Уже проводяться археологічні дослідження замків та укріплень у Королеві, Виноградіві, Хусті (к.і.н., доц. І.А. Прохненко), розкопані фракійські і дакійські городища Верхнього Потисся, які знаходяться у контактній зоні історичного Закарпаття з Римською імперією I-II ст. н.е. (д.і.н., проф. В. Котигорошко, д.і.н., проф. Е.А.Балагурі, к.і.н., доц. С.І. Пеняк), досліджується і описаний унікальний Невицький замок (О. Дзембас) [11,12,13,19,20].

Разом з фундаментальними дослідженнями найдавнішої в Центральній Європі (понад 1 млн. років) стоянки первісної людини, єдиним на Україні реабілітаційним центром бурих ведмедів з локалізацією біля Синевирського озера, яке віднесене до 7 природних чудес України, музеєм лісу і сплаву, ландшафтними (Чорна гора, Поле нарцисів, 600-літньою плантацією кизилу, плоди якого використовували в Середньовіччі в боротьбі проти чуми), район Верхнє Потисся повинен розвиватися як новий у Європі туристський регіон. До нього відносяться унікальні пам'ятки сакральної дерев'яної архітектури різних стилів, деякі з них мають понад 500-річну історію і не мають рівних собі в Європі. Не дивно, що два дерев'яних храми (Ясіня, Ужок) уже офіційно внесені до пам'яток світової культурної спадщини ЮНЕСКО [11].

Для правильного розуміння туристичних пам'яток В. Потисся стала очевидною необхідність об'єктивного вивчення їх історії, без внесення тих чи інших ідеологічних нашарувань, дослідити їх час виникнення, функціонування та значення в житті тогочасного суспільства. Повністю підтримуємо в цьому плані проф., д. і. н. О. Мазурка, який закликає підходити до написання наукової історії Закарпаття без фальсифікацій [10]. Згідні ми з твердженням проф. П.Р. Магочі, який вказує на неприпустимість міфів та стереотипів, що супроводжують історію Карпатської Русі впродовж її існування. Як приклад, наводиться міф про «існування напівлегендарного князя Лаборця [11], міграцію разом з подільським князем Ф. Корятовичем 40000 осіб на Закарпаття». Він згадує такий факт, що «закарпатський дослідник О.Філіппов склав список 40 міфів та історичних невідповідностей про єдине місто над Латорицею» [15].

Не обійшов своєю увагою проблему фальсифікації історії Закарпаття к. і. н. Й. Кобаль, який є одним із небагатьох дослідників Закарпаття, який вивчає її історію крізь призму дослідження архівних джерел [14,15,23,24].

Ми свідомі того, що легенди та міфи є невід'ємною частиною ведення туристичних екскурсій, як то географічний – про Центр Європи на Закарпатті біля с. Ділове Рахівського району, історичний – відвідини російським царем Петром I винних підвалів с. Середнього, будівництво Середнянського замку орденом тамплієрів, хоча, наприклад, винні підвали с. Середнього мають свою, документально підтвержену історію і включені до списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО. Але міфи, легенди повинні бути чітко відокремлені від історичної правди і

не подаватися як доконаний історичний факт.

Фальсифікація, свідомо чи несвідомо, особливо недоречна при освоєнні нових туристичних об'єктів Верхнього Потисся з його конгломератом народів – русини, волохи, угорці, румуни, євреї, росіяни та ін., що творили історію регіону, будували замки, сакральні пам'ятки архітектури, освоювали його природні ресурси. Професійність, висока освіченість необхідні при вивченні та відтворенні багатого фольклору національностей, які населяли чи населяють регіон. **У туристичному плані майже нереалізованим є музичний потенціал регіону. Масмо на увазі можливу організацію міжнародного фестивалю, присвяченого визначному музиканту і композитору світового формату Бейлі Бартоку.** І якщо про творчість і композиторську діяльність Зальцбургського генія говорять усі, то про початок концертної діяльності у дитячому віці Б. Бартока знають одиниці. А розпочав він її у м. Виноградіві у віці 8 років. **Музичний фестиваль його імені у місті міг би стати культурно-туристичною принадою регіону рівня Зальцбурга.**

Серед туристичних принад Верхнього Потисся привертають до себе увагу руїни замку Нялаб. Вони згадуються у всіх путівниках по області, але практично не використовуються у роботі з туристами. Це зв'язано, на нашу думку, з двома обставинами:

– інфраструктура навколо замка знаходиться у занедбаному стані;

– недостатні знання про справжню історію замка, а звідси неповне тлумачення його значення не лише на регіональному рівні, але і в історії Європи [12,22]. Це надзвичайно прикро.

Достеменно відомо, що околиці Королева були улюбленим місцем полювання угорського короля Іштвана V, який у 1262 році наказав збудувати мисливський будинок на одинокому пагорбі – *domus regalis* – біля тодішнього села Фелсас – сьогоденнє Королево.

Укріплення стає кам'яним замком на важливому «соляному шляху» і протягом двох століть переходить із рук в руки магнатів різних родів, поки в 1405 році не потрапляє у володіння П.Перені аж до фізичного руйнування замка у 1672 році австрійськими військами за наказом імператора Леопольда I [6,12,18].

Необхідно спростити кілька, на наш погляд, хибних думок, які супроводжують історію замка. В першу чергу – це помилкове твердження Дм. та Ів. Попів [6, ст. 94] про участь відомого італійського архітектора А.Фіоравенті у

відбудові та укріпленні замку Нялаб килевидною баштою після 1312 року – року протистояння угорської знаті новому угорському королю Карлу Роберту з італо-французького (провансальського) роду Анжу. Ця участь А. Фіоравенті тоді була просто неможливою фізично, бо він народився у 1415 році.

На цю невідповідність вказують і автори [21] публікації «Королевський замок Нялаб. Хоча брати участь у перебудові замку Нялаб А.Фіоравенті міг після запрошення його у 1467 році для укріплення замків на Дунаї від турецької експансії. Займався він і укріпленням замку Буда. Тоді ж і міг знаменитий архітектор взяти участь у побудові килевидної башти у замку Нялаб. Вимальовується гарна історична перспектива – А. Фіоравенті плідно працює в ряді міст Італії – укріплює замки в Угорщині в т.ч. замок Нялаб – будує Успенський собор у Москві, можливо, бере участь у перебудові Московського Кремля з облицюванням стін Кремля червоною цеглою, що мало місце, за архівними джерелами, і при перебудові замку Нялаб. Не кожний замок може бути гордим з того, що до його перебудови, можливо, приклав руки один із кращих архітекторів середньовіччя.

Взагалі треба підкреслити, що у побудові більшості замків Закарпаття брали участь іноземні будівничі – переважно вихідці з Франції та Італії. Напевно тому, що правляча верхівка того часу на Закарпатті була походженням саме з Італії та Франції [11,18].

Але чи не найбільшої слави зазнав замок Нялаб як культурний, ідеологічний центр Верхнього Потисся, а в деяких випадках і Європи. Так, у 1401 році, за часів волоських правителів Драга, у Королеві переписується Станіславом Граматиком тетраєвангеліє. Причому переписується на папері, а не на пергаменті. Воно є одним з найстаріших Євангелій, написаних на Україні. Знамените Пересопницьке Євангеліє, на якому присягають українські Президенти, на 160 років молодше за нього.

До цього часу, з дня віднаходження Євангелія архімандритом В. Проніним у 1951 році у бібліотеці Мукачівського монастиря, ми мало обізнані з особою Станіслава Граматика і з тим, де зберігалось Євангеліє. В останній час Євангеліє відреставроване, перевидане і буде змога більш предметно дослідити його. **Найкраще місце для цього могло б бути в рамках «Королівських читань» в самому Королеві.**

Барони Перені турбувались не лише про укріплення твердині Нялаб, але і про його внутрішній естетичний вигляд. Археологічні розкоп-

ки під керівництвом І. Прохненка яскраво демонструють багатство кахлю в замку, в т.ч. імпортованого, імпортований посуд тощо [12].

Те, що гостями замку були відомий угорський поет XVI ст. Петер Ілошваї Шеймеш, Балінт Балашші – представник угорської лірики, наштотує на думку про жваве мистецьке життя в замку і глибші дослідження першоджерел мають його конкретизувати.

Опосередковано можна судити, що життя володарів замку знаходилося в зоні уваги громадськості хоча б з картин Мігеля Ковача «Пані Перені хоронить загиблих після битви під Могачем» чи Соми Орлая Петріча «Пані Перені ховає мертвих під Могачем», які виставлені в Угорській національній галереї [25]. Поразка у визвольній війні 1848 – 1849 років викликає ремінісценцію про не менш важливу подію у житті угорського народу – поразку від турків під Могачем у 1526 році, де серед 20000 загиблих був і володар замку Нялаб барон Габор Перені.

Про провідну роль замку у підготовці і здійсненні перших кроків Реформації говориться недостатньо. Замок відвідували за запрошенням господарів професори Віденського, Краківського, Празького університетів, один з яких Паулус Рутенус (справжнє прізвище Павло Русин з Кросно) видав твори Яна Панноніуса у 1512 році за меценатської підтримки барона Перені у Кракові у друкарні Ієроніма Вієтора [6,29].

Ми лише можемо здогадуватися, про що йшли розмови володарів замку з поважними професорами європейських університетів, з якими проходили гарячі теологічні диспути про подальші шляхи християнства і християнської релігії. Події в замку Нялаб відбуваються повністю в руслі тогочасної прогресивної ідеології в боротьбі проти обскурантизму, католицької церкви і папства.

Це яскраво підтверджують події після 1526 року. Вдова загиблого під Могачем Г. Перені Кателіна Франгіпан запрошує в якості вчителя свого сина Яноша Перені Бенедикта Комяті. Навколо цієї фігури існує багато міфів і стереотипів, нібито він народився у с. Великі Комяти, неподалік від замка Нялаб, жив у замку багато років тощо.

Насправді, як він сам коментує у передмові до свого перекладу «Послань св. Павла угорською мовою», він чужий в Угочі (найбільш ймовірно походить з району м. Нітра, тепер Словаччина), перебував в 1530 році у замку Хуст, звідки переїхав у замок Нялаб, що знаходиться неподалік. Угорські дослідники стверджують, що Б. Комяті вчився у 1527 – 1529 роках у Віденському

університеті [29]. **Гадаємо, що там він познайомився з ідеями Джона Колета, англійського гуманіста, який читав лекції у 1497 році, присвячені посланням святого Павла. Бенедикт Комяті був знайомий з вченням Е. Ротердамського, знав про діяльність Дж. Вікліфа, Я. Гуса, М. Лютера та ін.**

Тому стає зрозуміло, чому він наважився перекладати «Посилання Павла» після неодноразових нагадувань Кателіни Франгепан. Переклад він закінчив 11 березня 1532 року, 8 вересня 1532 року пише видавцю Вієтору прохання про друкування книги. Присвяту угорському читачу він пише на початку 1533 року.

«Послання св. Павла» – перша книга, видрукувана угорською мовою коштом сім'ї барона Г.Перені, знайшла схвальний відгук та підтримку широких мас населення. Це видно хоча б з факту, що в Угорщині того часу більшість населення покидало католицьку релігію і переходило в протестантизм. Не забудемо, що 70% населення Трансильванії того часу були також протестантами.

Видрукування Б. Комяті перекладу «Послання Павла» у м. Кракові перегукується з такою ж історичною подією, як переклад Нового Завіту

М. Лютером у замку Вартбургу в 1522 році, що проходить повністю в руслі тогочасної європейської історії, яке сприяло поширенню реформаційного руху як в Угорщині, так і в Європі.

Спираючись на неупереджені дані про події в замку Нялаб в пізньому Середньовіччі, можливо спробувати організувати відповідний туристичний тур у Королево, до однієї з туристичних атракцій регіону Верхнього Потисся.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Як можна резюмувати, виходячи з наведеного у статті матеріалу, історія Закарпаття тісно переплітається не тільки з історією Угорщини, скільки з загальноєвропейською та навіть скоріше західноєвропейською, романо-германською історією, аніж з суто угорською, як це можна подумати, опираючись на розхожі та загальноприйняті постулати, які побутують не тільки серед пересічних громадян краю, а й в певних колах наукового середовища.

Головний внесок у розбудову замків на території краю, а також реальний імпульс економічному розвитку області надали представники династії Анжу та італійсько-провансальський рід Другетів у період їхнього правління на території області. Всі головні замки області та оборонні споруди, дороги і мости в період 14-го – 16-го століть, коли здійснювалася перша суттєва розбудова і зафіксовано початок відчутного економічного розвитку регіону, зводили французькі та

італійські інженери і митці, котрих залучали саме правителі анжуйської та франко-провансальської династій. До того часу ніяких визначних монументальних слідів від угорських королів династії Арпадовичів, на жаль, не залишилося.

Це стосується не тільки замку Нялаб, який відбудовував у тому вигляді, в якому ми його знаємо, Арістотель Фьоровенті, але й Мукачівського замку, котрий зводили французькі інженери. Ужгородський замок у сучасному вигляді – також заслуга анжуйських королів, саме при їх правлінні він розширений, відбудований з каменю та набув вигляду зменшеної копії західноєвропейських замків.

Взагалі показово й беззаперечно, з точки зору архівних документів, що не тільки Виноградівщина, але й усе Закарпаття розбудовувалося західно-європейськими династіями, французами Анжу та італійцями Другетами.

Для прикладу, багато фресок в храмах області, у т. ч. у знаменитій Горянській Ротонді, виготовлено в італійському стилі Proto Joto, характерному для Західної Європи саме у період 14-го – 15-го століть.

Таким чином, історія Закарпаття не замикається виключно на Угорщині і значно тісніше переплітається із загальноєвропейською, і навіть переважно західноєвропейською історією.

Загалом тема історичних об'єктів Закарпаття слабо вивчена і містить у собі багато міфів, непідтверджених догматів та домислів. **Для проявлення даного важливого періоду в історії нашого краю вбачається за доцільне створити незалежну комісію з вчених-істориків та археологів.**

Результат роботи цієї групи пропонується видати, зокрема, у енциклопедичному збірнику «Замки Закарпаття».

Для повноцінної туристичної діяльності у новому туристичному регіоні Закарпаття – Верхньому Потиссі потрібно, на нашу думку:

1. Створити ініціативну групу з представників державних та громадських організацій, що мають відношення до туризму в області, вчених вузів з метою налагодження та координації туристичної діяльності в регіоні.

2. Організувати за європейським зразком видання туристично-рекреаційної літератури для інформування громадськості з туристично-рекреаційними атракціями регіону, залучити Інтернет - ресурс.

3. Звернутися до керівництва облради з проханням про продовження роботи по

«Програмі прикордонного співробітництва ЄСТІ» з метою наукового вивчення, реставрації туристичних атракцій регіону

Верхнього Потисся, які є спільною спадщиною народів, що населяють Карпатський регіон.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Украинские Карпаты. Природа / М.А. Голубец и др. – Киев: Наукова думка, 1988. – 208 с.
2. Завадяк М. Бальнеологические курорты Закарпатской области. – Ужгород: Ліра, 2012. – 256 с.
3. Gesta Hungarorum. Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини. Переклад з латинської К. Найпавера. – Ужгород: Карпати, 2005. – 124 с.
4. Середньовічні церкви від Тиси до Карпат. /Редактор Т. Коллар т.ІІ.– Ніредьгаза, 2013. – 445 с.
5. Поп И. В горах и долинах Закарпатья/ И. Поп, Д. Поп. – М.: Искусство, 1971. – 136 с.
6. Поп Д. Замки Подкарпатской Руси / Д. Поп, И. Поп. Ужгород, 2002. – 126 с.
7. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси / И. Поп. – Ужгород: из-во В. Падяка, 2001. – 431 с.
8. Енциклопедія Закарпаття / під ред. В. Беда. – Ужгород: Гражда, 2007. – 385 с.
9. Сирохман М.В. Церкви України. Закарпаття. Львів / М.В. Сирохман. 2000. – 458 с.
10. Сирохман М.В. 55 дерев'яних храмів Закарпаття / М.В. Сирохман.– К.: Граніт. 2008. – 107 с.
11. Дзембас О.В. Невицький замок / О.В. Дзембас. – Ужгород: ТІМРАНІ, 2013. – 175 с.
12. Прохненко І.А. Королівський замок Нялаб. Вісник інституту археології Львівського ун-ту. Вип. 11 – Львів, 2016. – С.123–154.
13. Котигорошко В.Г. Верхнє Потисся в давнину [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://twirpx.com/file/1897556>
14. Магочій П.Р. Міфи та стереотипи в історії Карпатської Русі // in. Studium carpatum – ruthenorum, 2016. – Пряшів. – С. 84 – 100.
15. Філіппов О. 40 міфів про Мукачево / О.Філіппов. – Ужгород: Ліра, 2011. – 32 с.
16. Гаврилко П.П. Регіональні санаторно-курортні кластери: основні ознаки та принципи формування. Наук. Вісн. Ужг. ун-ту, серія «Економіка». Вип. 1(47). Т.2. – Ужгород, 2016. – С. 73–77.
17. Прохненко І.А. Дакійські городища I ст. до н.е. – поч. II ст. н.е. Наук. Вісн. Ужг. ун-ту, серія «Історія». Вип. 6.– Ужгород, 2002. – С.15–19.
18. Пустынникова И.С. Средневековые замки Европы / И.С. Пустынникова, Н.Ю. Беспалова. – Харьков: Микко-Сервис, 2010. – 160 с.
19. Балагурі Е.А. Закарпаття – земля слов'янська /Е.А. Балагурі, С.І. Пеняк. – Ужгород: Карпати, 1976. – С. 160.
20. Котигорошко В.Г. Фракийці Верхнього Потисся/ В.Г. Котигорошко.– Ужгород, 1995. – С. 130.
21. Легоцький Т. Історичні колоски. Визначні пам'ятки природи та історії / упорядник та перекладач Й Кобаль. – Ужгород: Карпати, 1997. – С. 71.
22. Лукша О.В. Збереження і використання історичних замків і замкових комплексів Закарпаття: концепція /Є.О. Лукша, О.В. Лукша, Ф.Ф. Шандор, О.Д. Коваль.– Ужгород, 2009.
23. Мазурок О.С. «... Історію угро-русів, якщо брати до уваги вимоги сучасної історіографії, ще досі не написано...». – Ужгород: Мистецька лінія. 2004. – С. 284.
24. Мазурок О.С. Орест Сабов та його книга про угорських русинів/ О.С. Мазурок. – Ужгород: Карпатська вежа. 2010. – С. 468.
25. Szabó Julia. Die Malerei des XIX. Jahrhunderts in Ungarn. Verlag «Corvina». 1985. – С. 326.
26. Пап С. Історія Закарпаття. Т.І-ІІІ / С. Пап. Івано-Франківськ: Нова зоря, 2001. – 1183 с.
27. Павленко Г.В. Німці на Закарпатті / Г.В. Павленко. – Ужгород: Карпати, 1995. – С. 96.
28. Королевский замок Нялаб. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
29. История городов и сёл Украинской ССР. Закарпатская область / под ред. Н.Н. Семенюка. – К., 1982. – С. 619.
30. Пустынникова І.С. Закарпаття туристичне. Путівник по регіону / І.С. Пустынникова. – Харків: Біблекс, 2008. – 304 с.

REFERENCES

1. Golubets M.A. i dr. (1988). Ukrainskie Karpaty. Priroda. [The Ukrainian Carpathians. Nature] Kiev: «Naukova dumka» [in Russian].
2. Zavadyak M. i dr. (2012). Balneologicheskie kurorty Zakarpatskoy oblasti. Uzhgorod: Poligrafcentr «Lira». [Balneological resorts of Transcarpathian region]. [in Russian].
3. Gesta Hungarorum. (2005). Litopis Anonimusa pro diyannya ugortsiv pid chas poshukiv i vidnaydennya Batkivshchini. Pereklad z latinskoyi K. Naypavera. Chronicle of Anonymous on the actions of the Hungarians in the search for and discovering the Motherland.[Uzhgorod: «Karpati» [in Ukrainian].

4. Serednovichni tserkvi vid Tisi do Karpat. [Medieval churches from Tisza to the Carpathians]. (2013). Redaktor T.Kollar t.II. Niredgaza. [in Hungary].
5. Pop I., Pop D. (1971). V gorah i dolinah Zakarpattia. [In the mountains and valleys of Transcarpathia]. M.: Iz-vo «Isskustvo» [in Russian].
6. Pop Dm., Pop I. (2002). Zamki Podkarpatskoy Rusi. [Castles of Pidkarpatska Rus]. Uzhgorod [in Russian].
7. Pop I. (2001). Entsiklopediya Podkarpatskoy Rusi. [Encyclopedia of Pidkarpatska Rus]. Uzhgorod: Iz-vo V. Padyaka [in Russian].
8. Entsiklopediya Zakarpattia. [Encyclopedia of Transcarpathia] (2007). Pid red. V. Bedyu. Uzhgorod: V-vo «Grazhda» [in Ukrainian].
9. Sirohman M.V. (2000). Tserkvi Ukrayini. Zakarpattia. Lviv: «Ms» [Church of Ukraine. Transcarpathia. Lviv]. [in Ukrainian].
10. Sirohman M.V. (2008). 55 derev'yanih hramiv Zakarpattia. [55 wooden temples of Transcarpathia]. K.: Granit [in Ukrainian].
11. Dzembas O.V. (2013). Nevitskiy zamok. [Nevitsky Castle]. Uzhgorod: V-vo TIMPANI [in Ukrainian].
12. Prohnenko I.A. ta in. (2016). Korolivskiy zamok Nyalab. Visnik in.-tu arheologiyi Lviv. [The Royal Castle of Nyalab]. u-tu, Vip. 11. S.123-154 [in Ukrainian].
13. Kotigoroshko V.G. Verhne Potissya v davninu. [The upper Potissa in the old days] [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://twirpx.com/file/1897556> [in Ukrainian].
14. Magochiy P.R. (2016). Mifi ta stereotipi v istoriyi Karpatskoy Rusi [Myths and Stereotypes in the History of Carpathian Russia] // in. Studium sarpato-ruthenorum.Pryashiv [in Poland].
15. Filippov O. (2011). 40 mifiv pro Mukachevo. [40 myths about Mukachevo]. Uzhgorod: «Lira» [in Ukrainian].
16. Gavrilko P.P. (2016). Regionalni sanatorno-kurortni klasteri: osnovni oznaki ta printsipi formuvannya. [Regional sanatorium and spa clusters: the main features and principles of formation]. V: NV Uzhgorodskogo u-tu, Seriya «Ekonomika». Vipusk 1(47). T.2. – Uzhgorod [in Ukrainian].
17. Prohnenko I.A. (2002). Dakijski gorodishcha I st. do n.e. – pochatku II st. n.e. [Dacia township and art in the 1st century B.C.]. V: NV UzhNU. Seriya «Istoriya». Vip. 6. Uzhgorod [in Ukrainian].
18. Pustynnikova I.S., & Bepalova N. (2010). Srednevekovye zamki Evropy. [Medieval castles in Europe]. Yu. Harkov: Mikko-Servis [in Russian].
19. Balaguri E.A. & Penyak S.I. (1976). Zakarpattia – zemlya slov'yanska Uzhgorod: «Karpati». [Transcarpathia is a Slavic land]. [in Ukrainian].
20. Kotigoroshko V.G. (1995). Frakiytsy Verhnego Potissya. [Thracians of Upper Potissa]. Uzhgorod [in Russian].
21. Legotskiy T. (1997). Istorichni koloski. Vznachni pam'yatki prirodi ta istoriyi. [Historical spangles. Attractions of nature and history]. Uporyadnik ta perekladach Y Kobal. Uzhgorod: «Karpati» [in Ukrainian].
22. Luksha O.V., Luksha E.O., Shandor F.F. & Koval O.D. (2009). Zberezhennya i vikoristannya istorichnih zamkiv i zamkovih kompleksiv Zakarpattia: kontseptsiya Uzhgorod. [Preservation and use of historical castles and castle complexes of Transcarpathia: the concept]. [in Ukrainian].
23. Mazurok O.S. (2004). «... Istoriyu ugro-rusiv, yakshcho brati do uvagi vimogi suchasnoyi istoriografiyi, shche dosi ne napisano...». ["... The history of the Ugro-Rus, if to take into account the requirements of modern historiography, has not been written yet..."]. Uzhgorod: Mistetska liniya [in Ukrainian].
24. Mazurok O.S. (2010). Orest Sabov ta yogo kniga pro ugarskih rusiniv. [Orest Sabov and his book about Hungarian Rusyns]. Uzhgorod: Karpatska vezha [in Ukrainian].
25. Szabó Julia. (1985). Die Malerei des XIX. Jahrhunderts in Ungarn. Verlag «Corvina». [The painting of XIX century in Hungary. Publisher «Corvina»]. [in Germany].
26. Pap S. (2001). Istoriya Zakarpattia. T.I-III. [History of Transcarpathia. V.I-III]. Iv.-Frankivsk: V-vo «Nova zorya» [in Ukrainian].
27. Pavlenko G.V. (1995). Nimtsi na Zakarpatti. [The Germans in Transcarpathia]/ Uzhgorod: «Karpati» [in Ukrainian].
28. Korolevskiy zamok Nyalab. [The Royal Castle of Nyalab]. [Elektronna versiya]. Tochka dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/zamok_Nyalab
29. Semenyuk N.N. (Ed.) (1982). Istoriya gorodov i sel Ukrainskoy SSR. Zakarpatskaya oblast. [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Transcarpathian Region]. Pod red. Semenyuka N.N.K.: [in Russian].
30. Pustynnikova I.S. (2008). Zakarpattia turistichne. Putivnik po regionu. [Transcarpathia is a tourist destination. Guide to the region]. Harkiv: Bibleks [in Ukrainian].

Одержано 08.03.2017 р.